

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ PhD.27.06.2017.Fil.05.02 РАҚАМЛИ
ИЛМий КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МАННОПОВ ИСЛОМБЕК СУЛТОНАЛИЕВИЧ

**ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА ҲИКМАТНАВИСЛИК АНЪАНАСИ
ВА ТАДРИЖИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона– 2019

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
диссертацияси автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on philological sciences**

Маннопов Исломбек Султоналиевич

Ўзбек мумтоз адабиётида ҳикматнавислик анъанаси ва тадрижи.....3

Маннопов Исломбек Султоналиевич

Традиция и эволюция создания хикматов в узбекской классической
литературы.....27

Mannopov Islombek Sultonaliyevich

Tradition and evolution of creating khikmats in uzбек classic
literature.....53

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ
List of published works.....57

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ PhD.27.06.2017.Fil.05.02 РАҚАМЛИ
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МАННОПОВ ИСЛОМБЕК СУЛТОНАЛИЕВИЧ

**ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА ҲИКМАТНАВИСЛИК АНЪАНАСИ
ВА ТАДРИЖИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2019

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.I.PhD/Fil.420 рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.fdu.uz) ҳамда «Ziynet» ахборот-таълим портали (www.ziynet.uz)да жойлаштирилган.

Илмий раҳбар: **Сайфиддинов Рафиддин**
филология фанлари номзоди, доцент

Расмий оппонентлар: **Абдуқодиров Абдусалом**
филология фанлари доктори, профессор

Болтабоев Ҳамидулло
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот: **ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи**

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини берувчи DsC.27.06.2017.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2019 йил «__» _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100151, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19, Тел: (993873) 244-44-29; факс: (+99873) 244-66-03; e-mail: fardu_info@umail.uz).

Диссертация билан Фарғона давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (____ рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100151, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19, Тел: (99873) 244-44-02).

Диссертация автореферати 2019 йил «__» _____ куни тарқатилди.
(2019 йил «__» _____ даги _____ - рақамли реестр баённомаси).

М.Х.Ҳакимов
Илмий даража берувчи илмий
кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

М.Т.Зокиров
Илмий даража берувчи илмий
кенгаш котиби, ф.ф.н., доцент

А.А.Сабирдинов
Илмий даража берувчи илмий
кенгаш ҳузуридаги Илмий семинар
раиси, ф.ф.д

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида ҳикматнавислик анъанасининг шаклланиши, тадрижий такомили ва поэтик хусусиятлари Аҳмад Яссавий ижоди мисолида кўрсатилган. Яссавий издошлари бўлган шоирларнинг асарлари, хусусан, ҳикматнавислик анъанаси мавжудлиги эътироф этилган. Шу маънода улардаги анъанавийлик, ворисийлик, издошлик, янгилик ва ўзгаришларни ёритиш катта аҳамият касб этмоқда.

Ҳикматнавислик анъанаси ва унинг илмий-назарий хусусиятларини ўрганишда дунё адабиётшуносларининг назарий ҳамда амалий муаммоларга бағишланган тадқиқотлари муҳим ўрин тутди. Манбаларда асосий эътибор ҳикматнавислик анъанаси мавжудлиги ва шу йўлда ижод қилган шоирларнинг асарларини ўқувчига етказишга эътибор қаратилган. Кузатишлардан келиб чиқиб, ҳикматнавислик анъанасида ҳикматларга нисбатан жанр атамасини қўллаш, унинг етакчи хусусиятларини ўрганиш, издош шоирлар асарларини қиёслаш, шоирларнинг ҳикматнавислик анъанаси тараққиётига қўшган ҳиссаларини кўрсатиш зарурати пайдо бўлди. 2016 йилги ЮНЕСКО Бош конференциясида Аҳмад Яссавий вафотининг 850 йиллигини нишонлаш ҳақидаги қарорнинг қабул қилиниши ҳам мазкур муаммонинг илмий-назарий кўламининг кўрсатади.

Ўзбек адабиётшунослигида Аҳмад Яссавий ижоди ва унинг таъсирида юзага келган ҳикматнавислик анъанасини илмий мақсадларда ўрганиш анча аввал бошланган ҳамда бу борада муайян ютуқларга эришилган. Хусусан, адабиётшуносликда айрим ҳикматнавис шоирлар шеърларининг талқин ва таҳлили амалга оширилган. Бироқ бугунги кундаги эҳтиёж бу борада тўпланган билим ва тажрибалар етарли эмаслигини кўрсатади. Бу эҳтиёж ўзбек мумтоз адабиёти тарихида муҳим ҳодиса бўлган ҳикматнавислик анъанасини монографик тадқиқот объекти сифатида тавсифлаш, ҳикмат жанри такомили, ҳикматнавис шоирлар ижоди асосида шаклланган маърифий адабиёт йўналишининг ўзбек мумтоз поэтикаси тараққиётида тутган ўрнини белгилаш, жаҳон адабиётшунослигини бундан хабардор қилиш заруратини келтириб чиқаради. Зеро, «Ўзбекистон илм-фан, интеллектуал салоҳият соҳасида, замонавий кадрлар, юксак технологиялар борасида дунё миқёсида рақобатбардош бўлиши шарт»лиги¹ адабиётшунослик фани олдида ҳам назарий тадқиқотларни жаҳон андозалари даражасида юксалтириш мажбуриятини қўяди. Хожа Аҳмад Яссавийдан сўнг у бошлаб берган услуб ва руҳда ҳикмат айтиш анъана тусини ола бошлади. Натижада, ўзбек тасаввуф адабиёти тарихидаги муҳим ҳодисалардан бири бўлган ҳикматнавислик мактаби шаклланди. Хусусан, Аҳмад Яссавийнинг издоши ва халифаси Сулаймон Боқирғоний бошлаб

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь. – № 258 (6952).

берган бу анъана XIX асргача ўнлаб шоирлар томонидан изчил давом эттирилди. Янги давр мафкураси асосида Аҳмад Яссавий ҳамда ҳикматнавис шоирлар ҳаёти, ижодининг умумий ва ўзига хос томонларининг ўрганилиши ўзбек адабиётшунослигининг муҳим масалаларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги 304-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий кўлёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари, 2019 йил 17 июндаги ПҚ-4358-сон “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқотидан келиб чиқадиган натижалар муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ равишда бажарилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижоди, тариқати, шунингдек, издошлари ҳақида хабар берувчи бир қанча муҳим манбалар мавжуд. Улардан бири Муҳаммад Фуод Кўпрулизоданинг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» номли асари ҳисобланади². Яна бир муҳим манба Абдурауф Фитратнинг «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» номли махсус мақоласидир³. Шунингдек, А. К. Боровков ўзининг «Очерки по истории узбекского языка» номли мақоласида Яссавий издошлари ҳақида тўхталиб ўтган⁴.

Мустақиллик йилларида яссавийшуносликда эътиборга лойиқ ишлар амалга оширилди. Жумладан, Яссавий ҳикматларининг икки Когон нусхаси ҳақида маълумотга эга бўлди⁵. Шунингдек, Сулаймон Боқирғонийнинг

²М. FuodKoprulu. Turkedebiyatindailkmutasavviflar. – Ankara: Diyanetİşleri Başkanlığı yayınları,1991. – S. 467.

³Абдурауф Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар// Маориф ва ўқитғувчи, 1928.№5-6.

⁴ БоровковА. Очерки по истории узбекского языка. (Определение языка хикматов Ахмада Яссеви). Востоковедение, V. – Москва: Наука, 1973. – С.229.

⁵Қораев Т., Бозоров А. Яссавий издошлари // Мулоқот. – Тошкент,1994. № 9-10. – Б.42- 45.

«Боқирғон китоби» номли асаринингнашр қилиниши яссавийшуносликдаги муҳим ҳодисалардан бири бўлди⁶. Мазкур китоб сўзбошисида Сулаймон Ҳаким ота ҳақида маълумотлар берилиб, айрим ҳикматлар таҳлилгатортилган. «Занги ота»⁷ рисоласига илова қилинган «Ҳаким ота манокитоби» янги тадқиқотларга манба бўлиб хизмат қилмоқда.

И. Ҳаққулов ўзининг тадқиқотларида Сулаймон Боқирғоний ижодиётини яссавийлик тариқати ва адабий анъаналари билан бевосита боғлиқ равишда текширганлиги навбатдаги изланишларга ўзига хос туртки бўлди⁸.

А. Ҳайитметов «Боқирғон китоби»даги шеърӣ қиссаларни текшириб, «Ҳаким ота достонлари» номли мақола эълон қилди⁹. Адабиётшунос С. Рафиддинов 1894 йил Тошкентда «Каменский» матбасида Аҳмад Яссавий девонидан Азим Хожа Эшоннинг 26 ҳикматини нашрга тайёрлаб, сўзбоши ҳамда эски ёзувидаги матни билан чоп эттирди¹⁰.

Ҳ.Болтабоевнинг Абдурауф Фитрат илмӣ меросига бағишланган тадқиқотида келтирилишича, у (Фитрат) ўзбек адабиётида яссавийлик анъанасини ўрганиб чиқиб, «Боқирғон китоби»га кирган ҳикматларнинг манбаларини аниқлаган ва уларнинг Машраб, Убайдий, Меҳвар каби шоирлар асарлари эканлигини исботлаган¹¹.

Яссавийлик мактабининг атоқли вакилларида бири XVI асрда яшаб ижод этган ҳисорлик Султон Маҳмуд Ҳазиний ҳам Яссавий асос солган шеърӣ анъаналарни давом эттирган. Унинг форс-тожик тилидаги «Манбаул-абҳор фи риёзил-аброр» ва турк тилидаги «Жавоҳирул-аброр мин амвожил-бихор» асарлари яссавийлик ғояларини тараннум этган тарихий, тасаввуфӣ-фалсафӣ, бадий меросдир¹². «Жавоҳирул-аброр»да яссавийликка оид ишқ ва ошиқлик, ирфон ва орифлик, дарвеш ва факру фано, пир, шайх ва валийлик мақомлари каби тасаввуфӣ масалалар ўз аксини топган. Шу билан бирга, шукр, хилват, зикр, сабр каби тасаввуфӣ мавзулардаги ҳикматлари ҳам ўрин олган¹³.

Яссавий издошларидан яна бири шайбонийлар сулоласига мансуб шох ва шоир Абулғози Убайдуллахон «Девони ҳикмат» руҳида девон тузиб,

⁶ Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. – Тошкент: Ёзувчи, 1991.

⁷ Занги ота (Тарихлари, ривоятлар, кароматлар). – Тошкент: Мовароуннахр, 2001.

⁸ Ҳаққулов И. Ч. Ўзбек тасаввуф шеърӣятининг шаклланиши ва тараққӣи (ғоявийлик, издошлик, образлар олами). Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент: ТАИ, 1995.

⁹ Тафаккур. 2003 йил, 2-сон. Б.36-45.

¹⁰ Азим Хожа эшон. Ҳикмат. Тошкент: Ўзбекистон, 1993.

¹¹ Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмӣ мероси. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент: ТАИ, 1996.

¹² Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. Тошкент: Фан, 2001. – Б.6.

¹³ Ҳасанов Н. Д. Султон Аҳмад Ҳазинийнинг «Жавоҳирул аброр мин амвожил бихор» асари ва унинг яссавийшуносликдаги илмӣ-тарихий қиммати. Филол. фан. номз. ... дисс. – Т.: ТАИ, 1999.

ҳикматлар ёзиш анъанасини ривожлантирди¹⁴. Яссавий шеърятини анъаналарини шакл, мазмун ва бадиий жиҳатдан янада бойитди.

М. Абдуллаевнинг номзодлик диссертациясида эса ҳикматнавислик анъанаси Убайдий фаолияти мисолида ўрганилган¹⁵. Олим Н.Ҳасан тадқиқотининг махсус бобларидан бири “Ҳикматнавислик анъанасининг давом этиши” деб номланган. Унда Яссавийнинг ҳикматнавислик анъанасини давом эттирган Сулаймон Боқирғоний, Ҳубби Хожа, Занги ота, Шайбонийхон, Убайдий, Қосим шайх, Азим Хожа ҳақида маълумот бериб, уларга тегишли баъзи ҳикматлар таҳлил қилинган. Шунингдек, олим ҳикматнавислик анъанасининг муҳим ҳодиса эканлигини таъкидлаб, бугунгача алоҳида тадқиқ этилмаганлигини маълум қилади¹⁶.

О.Жўрабоев ўз мақолаларида XIX асрда яшаб ижод этган Азим Хожа эшон ҳаёти ва унинг қўлёзма девонлари ҳақидаги маълумотларни ёритган¹⁷.

Айрим тадқиқотларда ҳам бу мавзунинг яссавийшуносликда долзарб эканлиги таъкидланган¹⁸.

Юқоридаги тадқиқотлардан кўриниб турибдики, ҳикматнавис шоирлар ижоди юзасидан турли даражада фикрлар билдирилган бўлса-да, яхлит тадқиқот мавзуси сифатида монографик тарзда ўрганилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Фарғона давлат университети “Поэтика муаммолари” илмий-тадқиқот режасига мувофиқ бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Яссавий мактабига ҳос анъанавийлик ва издошлик тамойилларини аниқлаш, асослаш, шу орқали ҳикматнавислик анъанасининг ўзбек адабиёти тарихида муҳим ҳодиса эканлигини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Хожа Аҳмад Яссавий анъаналарининг таъсир кўламини аниқлаш ва издош шоирлар ижодидаги шакл ва мазмун бирлиги, анъана ва ўзига хослиқни очиқ бериш;

ҳикмат жанрининг шаклланиши, тадрижий тақомили ва тараққиёт босқичларини кўрсатиш;

¹⁴ Қул Убайдий, Убайдий, Убайдулла таҳаллуслари билан ижод қилган бу шоирга мансуб қўлёзма асар А.Беруний номидаги Тошкент шарқшунослик қўлёзмалар институтида 8931-рақам остида сақланмоқда. Унинг қуллиёти 700 бетдан зиёд бўлиб, уч мустақил девондан ташкил топган.

¹⁵ Абдуллаев М.Ҳ. Убайдий ҳаёти ва адабий фаолияти. Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент: ТАИ, 2000. М.Абдуллаев Яссавий ва Убайдий ижодий муносабатларига ҳам қисман тўхталиб ўтган.

¹⁶ Ўша манба. –Б. 178-221.

¹⁷ Жўрабоев О. Азим Хожа Эшон ва унинг девони қўлёзма нусхалари борасида // Адабиёт кўзгуси. №11. 2009.–Б.18-22; Қўкон адабий муҳити: кеча ва бугун/ Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Қўкон, 2010. – Б.76-86.

¹⁸ Ҳаққулов И. Тасаввуф сабоқлари. Бухоро, 2000.– Б.18. Ҳасанов Н. Д. Султон Аҳмад Ҳазинийнинг «Жавоҳирул аброр мин амвожил бихор» асари ва унинг яссавийшуносликдаги илмий- тарихий қиммати. Филол. фан. номз. ... дисс.–Тошкент: ТАИ, 1999. –Б.5.

қадимий манбалар асосида ҳикмат жанрида ижод қилган шоирларга оид маълумотлар, шунингдек, улар ижодий меросини излаб топиш ва адабий манбалар сирасига киритиш;

ҳикматнавис шоирлар ижодидавазн ва қофия муаммоларининг ҳал этилиши ҳамда улардаги бадий-ахлоқий ғояларни ифодалашда ижодкорларнинг услубий маҳоратини тадқиқ этиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ЎзФАШИ қўлёзма асарлар бўлимида 288-инвентарь рақам билан сақланаётган باقرغان کتابی (Боқирғон китоби) деб номланган тошбосма, мазкур бўлимда 8931-инвентарь рақам билан сақланаётган کلیات عبیدی (Куллиёти Убайдий), 2619- II инвентарь рақам билан сақланаётган ثمرات المشايخ (Самарат ул-машойих), 638-инвентарь рақам билан сақланаётган لمحات من نفحات القدس (Ламаҳот мин нафоҳат ул-қудс) деб номланган қўлёзма асарлардаги лирик, лиро-эпик жанрлар танланган.

Тадқиқотнинг предметини Яссавий ҳикматлари услубида ижод қилган ҳикматнавис шоирларқаламига мансуб ҳикмат ва шеърий қиссалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда қиёсий-типологик, қиёсий-тарихий, структурал-поэтик, генетик, тавсифлаш ва таснифлаш усулларидадан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Аҳмад Яссавий ижоди таъсирида ҳикматнавислик анъанасининг пайдо бўлиши, XII асрдан XIX асргача тадрижий давом этганлиги ҳикматнавис шоирлар ижоди асосида исботланган;

ҳикматнавислик анъанасидаги яссавийлик тариқати, илм, ирфон ва ахлоқ тарғиботинингмаърифий адабиёт йўналишида давом этганлиги илмий асосланган;

ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ҳикмат жанрининг тадрижий тақомили, унинг вазн, синкретик, ижрочилик, этно-ритуаллик сингарихусусиятлари белгиланган;

ҳикматнавис шоирлар ижодида мавзу ва ғоя, тил ва услуб, вазн ва оҳанг сингари поэтик масалалар, анъана ва издошлик тамойиллари, ижодкорларнинг шеърий маҳорати очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижодининг таъсир кўлами, ҳикматнавислик анъанасининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тадрижи, ҳикматнавис шоирлар ҳаёти ва фаолиятига доир тарихий ва маноқибий характердаги маълумотлар, ҳикмат жанри ҳақидаги илмий хулосалар “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Тасаввуф ва мумтоз поэтика”, “Мумтоз поэтика тарихи”, “Адабиётшунослик назарияси”, “Бадий таҳлил асослари” каби фанлардан яратиладиган дарслик, қўлланма ва луғатларнинг мукаммаллашувига хизмат қилиши асосланган;

тадқиқот доирасида эълонқилинган илмий мақолалар адабиёт таълимида талаба ва ўқувчиларнинг ўзбек мумтоз адабий мероси борасидаги билимларини оширишдаги амалий аҳамияти аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги Хожа Аҳмад Яссавийга эргашиб ҳикмат битган ҳикматнавис шоирларнинг ҳаёти, шахсияти, ижодиёти қимматли манбалар асосида ва адабиётшуносликдаги назарий қарашларга мувофиқ илмий натижа ва хулосалар чиқарилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Ҳикматнавис шоирлар адабий меросига оид қўлёзма ва тошбосма нусхалардаги шеърӣ матнлар, уларнинг мавзу ва ғоя, вазн ва шакл, бадий маҳорат ва бошқа ўзига хос томонларининг анъана ва издошлик тамойиллари асосида аниқланиши тадқиқотнинг илмий аҳамиятини белгилайди.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шарқ тасаввуф адабиёти тарихи, унинг шаклланиши, хусусиятларини ўрганишда ҳамда олий таълим муассасалари филология факультетлари талабалари учун мумтоз адабиётимиз тарихига оид дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишда муҳим манба сифатида фойдаланиш имконини яратиш билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ҳикматнавислик анъанасининг генезиси ва такомили, ҳикмат жанрининг хусусиятларини очиб бериш жараёнида илмий, маънавий-маърифӣ тизимни такомиллаштириш бўйича белгиланган тадбирлар асосида:

Алишер Навоийнинг яссавийликка оид фикр-мулоҳазалари, туркий машойихларга доир хулосалари, Аҳмад Яссавий ва унинг издошлари ҳаёти ва ижодига муносабати, “Девони ҳикмат” туркона ижодий услубининг вужудга келиши учун асос бўлганлиги, ўзбек мумтоз шеърӣятида бармоқ шеър тизимининг қўлланиши, туркий аруз шеър тизимининг юзага келиши сингари натижалардан;

“Девони ҳикмат”да биринчи бўлиб ишқ, май, соқӣй, пири муғон, фано, бақо, зикр сингари ўнлаб ирфонӣй истилоҳлар қўлланганлигига оидхулосалардан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтидаги ПЗ-20170930220 рақамли “Навоӣй қомусини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш” мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 2019 йил 27 февралдаги 3/1255-532-сон маълумотномаси). Натижада, лойиҳадаги Алишер Навоӣй ижодида фаол қўлланган истилоҳлар мазмуни, уларнинг генезисини аниқлаш, мумтоз шеърӣятда ижодӣй услуб ва шеър тизимларини белгилаш каби масалалар ўз ечимини топган;

ўзбек мумтоз адабиётида ҳикматнавислик анъанасининг XII асрда вужудга келганлиги, миллий адабиётимиз равнақи ва халқимиз маданий-маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутганлиги, Яссавий ҳикматларининг мусиқӣй ўқилиши, миллий вазн – бармоқ шеър тизимида ёзилганлиги жихатидан бошқа жанрлардан фарқланиши, ҳикматнавис шоирлар томонидан ўзбек

мумтоз адабиётида туркона ижод услубига асос солинганлиги ҳақидаги маълумотлардан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятида ижодкорлар адабий-назарий билимини ошириш, ёш истеъдодларни тарбиялаш, турли тўғарак ва семинарлар ўтказишда ҳам фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Ёзувчилар уюшмасининг 11.04.2019даги 21-м 03/17-сон маълумотномаси). Натижада, тўғарак ва семинарлар фаолиятининг илмийлиги ва самарадорлиги ошган;

ҳикмат жанри ва ҳикматнавислик анъанасига оид маълумотлардан 2017-2019 йилларда ЎзМТРК “Ўзбекистон” телерадиоканали ДУК “Бедорлик” дастури (02.04.2018) ҳамда “Таълим ва тараққиёт”(10.11.2018), ”Ижод завқи” (21.10.2018), “Ҳамроҳ,”(24.12.2018) эшиттиришларининг сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 21.12.2018даги О’з18-1-228-сон маълумотномаси). Натижада, Аҳмад Яссавий ижодига бағишланган радиодастурларнинг илмийлиги, салмоғи ва оммабоплиги ортган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 6 та илмий-амалий анжуманда, жумладан, 4 та республика конференциясида, 2 та халқаро конференцияда маъруза кўринишида баён этилган ва апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Ишнинг мавзу ва моҳиятини ўзида акс эттирган 13 та илмий иш нашр қилинган. Шулардан Ўзбекистон Республикаси Олий аттетация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, жумладан, 6 таси республикада ҳамда 1 таси хорижда чоп этилган.

Тадқиқотнинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, 3 асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топиб, 149 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида ўтказилган тадқиқотларнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён этилган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиқ берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби **Аҳмад Яссавий ва ҳикматнавислик анъанаси** деб номланган. Бобнинг Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижодининг таъсир доирасиномли биринчи фаслида ушбу масалага тегишли тадқиқотларнинг моҳияти, ҳикматнавислик анъанасининг пайдо бўлиши ва шаклланиши,

ҳикмат ёзиш анъанасининг XII асрдан XIX асргача бўлган даврда давом этганлиги ёритилган.

Хожа Аҳмад Яссавийнинг ўзбек халқи маънавий ҳаётида тутган муҳим ўрни биринчи туркий тариқатга асос солганлиги билан изоҳланади. Яссавийлик кўп ўтмай жуда кенг ҳудудларга ёйилди. Болқон ярим ороли ҳудудларида яссавия дарвешлари қабрлари мавжуддир. Авлиё Чалабийнинг «Саёҳатнома» асарида хабар берилишича, яссавия дарвешлари Москвада ҳам фаолият кўрсатганлар¹⁹. Д.С. Тримингэмнинг қайд этишича, XVI асрда яссавия шайхлари Кашмирда ҳам мавжуд бўлганлар²⁰. Инглиз олими Ж.Флетчер “Марказий Осиёда тасаввуф ва Ма Минг-Хсиннинг янги таълимоти” ҳамда “Нақшбандия ва зикри арра” мақолаларида яссавия машойихларининг Хитойдаги фаолиятидан баҳс этади²¹.

Хожа Аҳмад Яссавий “ҳикмат” деб номланган шеърлари билан ўзбек тасаввуф адабиётига асос солди. Араб ва форс тилларидаги тасаввуф адабиёти тажрибаларига таянди²². Туркий халқлар оғзаки ижодидаги диний қўшиқлардан илҳомланди. Яссавий ҳикматларининг вазни халқ шеъриятдан ўзлаштирилди. Бу ҳодисанинг асосий омилларидан яна бири туркий халқларнинг сўфийлик ғояларига эътибори, қизиқишининг эҳтиёжий маҳсули сифатида баҳоланиши керак²³.

Шунинг учун Хожа Аҳмад Яссавийдан сўнг ҳикмат айтиш анъанаси йўқолиб кетмади, аксинча, янада кучлироқ кўринишда давом этди.

Яссавийнинг ҳикматлари ва адабий мактаби туфайли улкан ҳудудларда ижод қилган туркийзабон шоирлар бир адабий тил атрофига жипслашдилар²⁴.

Фуод Кўпрули турк халқ адабиётининг пайдо бўлиши масаласига алоҳида урғу бериб, турк халқ адабиёти Ўрта Осиё туркий тасаввуф адабиётининг давоми эканлигини қайд этади.²⁵

Татар халқи ва адабиёти тарихида ҳам Аҳмад Яссавий ва унинг халифаси Сулаймон Боқирғоний алоҳида ўрин тутди. Татар ёзма

¹⁹ Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва анъаналари. Нашрга тайёрловчилар: И. Ҳаққул, Н. Ҳасан, А. Бектош. –Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2001. – Б.336.

²⁰ Ўша асар. –Б.59.

²¹ Ма Минг Синг исмли шайх XVIII аср охирида шимолий-ғарбий Хитой ва шимолий-шарқий Тибет ҳудудида жаҳрия (Яссавия) тариқатининг ташвиқотини олиб борган экан. Бу ҳақда қаранг: Ҳасан Н. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат”. Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, ТАИ, 2017. –Б.44.

²² Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент: Ёзувчи, 1996. –Б.154.

²³ Яссавий А. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. Сўзбоши муаллифи И.Ҳаққулов.

²⁴ Турон ва Хуросондан ташқари, шарқда шарқда Мўғулистон-у шимолу ғарбда Волга бўйларидаги Олтин Ўрдагача Қора денгиз ва Ўрта ер денгизи бўйларидаги Туркиягача улкан ҳудудларда ижод қилган туркийзабон шоирлар бир адабий тил атрофига жипслашганликларини қайд этади. Қаранг: Қодиров П., Тил ва эл. Темурийлар давридаги мумтоз адабий тилимиз муаммолари. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2005. – Б.30-53.

²⁵ Турк халқ тасаввуф адабиётининг Хожа Аҳмад Яссавийдан таъсирланганини илмий асослашга ҳаракат қилади. Хожа Аҳмад Яссавий таъсир этган ҳудудларни қуйидагича таснифлайди: «... 1. Қипчоқлар, яъни бугунги шимол тарафидаги туркийлар (татар, бошқирд, козоқ ва ҳ.к.); 2. Туркманлар ҳудуди; 3. Озарийлар ҳудуди; 4. Ғарбдаги туркийлар, яъни Анадўли ва Рум (ҳозирги Туркия И. М.) ҳудуди». Қаранг: М. FuodKoprulu. Turkedebiyatindailkmutasavviflar. – Ankara: Diyanetİşleri Başkanlığı yayınları, 1991. – S. 174.

адабиётининг ривож, аниқроғи, Кул Али (XIII аср), Кул Шариф (XVI аср), Мавлоқули (XVIII аср) сингари татар халқ шоирлари ижодида ҳикматларнинг таъсири очик сезилиб туради²⁶.

«Девони ҳикмат» таъсири масаласи кўлами жуда кенг. «Девони ҳикмат» таъсирида унинг мазмуни ва услубидаги ҳикматнавислик анъанасининг вужудга келиши ўзбек тасаввуф адабиёти тарихида муҳим ҳодиса бўлди. Яссавийнинг шеърятдаги биринчи издоши Сулаймон Боқирғонийдир²⁷. Унинг «Боқирғон китоби» номли асари бизгача етиб келган. Бу эса ҳикмат айтиш анъанаси XII асрдан бошланган деб хулоса чиқаришга асос бўлади.

«Боқирғон китоби»да «Хубби» таҳаллуси қўйилган бир ҳикмат учрайди:

Тўлди умр паймонаси, ман йиғламай ким йиғласун,
Шайтон кўнгил ҳамхонаси, ман йиғламай ким йиғласун.

Ҳақдир қарам ё Қарим, Хубби умид тут, ема ғам,

Ёдга тушса дамбадам, ман йиғламай ким йиғласун. (Б.К. 25-А)

«Хубби» таҳаллусидан ҳикмат муаллифи Ҳақим отанинг фарзанди Хубби хожа эканлиги аён бўлади²⁸. Шунингдек, «Боқирғон китоби»да «Тоғ» (Тоғ Хожа), «Девони ҳикмат»нинг айрим қўлёзмаларида «Зангиқул», «Занги бобо» (Занги ота),²⁹ «Саййид ота» таҳаллусли ҳикматлар ҳам жой олган. Бу таҳаллусни Занги отанинг машҳур муридларидан Саййид Отага тегишли деб ўйлаймиз³⁰.

XV аср охири XVI асрларда яссавийлик тариқати ривожда янги бир давр бўлди. Яссавий услубида ҳикмат айтиш, ёзиш анъанаси янгидан жонланди. XV ва XVI асрларда Камол шайх Иқоний, Шамс Ўзгандий, Убайдий, Шайх Худойдод, Қосим шайх сингари машҳур яссавийлик тариқати вакиллари ҳикмат жанрида ижод этдилар.

«Рашаҳот», «Ламоҳот», «Самарат ул-машойих»да Камол шайх Иқоний, Шамс Ўзгандий, шайх Худойдодларнинг ҳикмат ёзганликлари ҳақида маълумот қайд этилган³¹. Улар ёзган ҳикматлар Шайбонийлар даврида жуда

²⁶Тадқиқотчиларнинг ёзишича, нафақат қадимги давр, балки XVIII-XIX асрдаги татар тасаввуфий шеърятга ҳам бевосита Яссавий ва Боқирғоний адабий мактабидан илҳомланган. Бу даврнинг илғор адибларидан Абдурраҳим Утиз Иманий ал-Булғорий (1756-1834) ва Тоғиддин Ёлчиғўлнинг (1768-1838) ижодлари ҳам бевосита яссавия адабий мактаби билан боғлиқдир. Қаранг: Ҳасан Н. Яссавийликка доир манбалар ва «Девони ҳикмат». Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Т., 2017. –Б.32.

²⁷«Насойим ул- муҳаббат»да ҳам «Ҳикмат тили гўё бўлибдур» дея Ҳақим отанинг ҳикмат айтганлиги, туркийлар орасида машҳур бўлганлиги таъкидланади. Диссертация биринчи бобининг иккинчи фаслида бу асардаги маълумотларга ўз муносабатимизни билдириб ўтганмиз. «Ламоҳот» ва «Самаратул-машойих»да ҳам Ҳақим отанинг уч минг ҳикмат айтганлиги таъкидланади. Ҳикматнавис шоирлар ҳақида маълумот берувчи бу икки қимматли манба ҳақида кейинги фаслда батафсил тўхталиб ўтамиз.

²⁸ Фитрат «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» мақолаида «Хубби» таҳаллуси Ҳақим отанинг ўғли Хубби Хожа эканлигини айтади. Қаранг: Яссавий ким эди? (мақолалар ва ҳикматлардан парчалар). Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б. Дўстқораев. –Тошкент: Халқ мероси, 1994. – Б.38.

²⁹ ЎЗР ФАШИ :№ 178/ I (в.в 429^б- 430^а).

³⁰ ЎЗР ФА ШИ: № 12441/ I (вв. 49^а- 50^а).

³¹ Кейинги фаслда махсус тўхталиб ўтамиз.

машхур бўлганлигини Убайдий тимсолида кўришимиз мумкин. Убайдий бир ҳикматида буни эътироф этади:

Ортар Убайдий ҳайратим, кайфиятимда ҳолатим,

Тутти жаҳонни ҳикматим, қолди ажойиб дoston. (К. в.364)

XVIII асрнинг икинчи ярмидан XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда Низомий Хўқандий, Жалолий, Гулшаний, Азим Хожа сингари шоирлар ҳикматнавислик ривожига ўз ҳиссаларини қўшдилар³².

Хулоса қилиб айтганда, XII асрдан бошланган ҳикмат айтиш, ёзиш анъанаси XIX асргача давом этди. Улар орасида Сулаймон Боқирғоний, Камол шайх Иқоний, Шамс Ўзгандий, Қул Убайдий, Худойдод, Азим Хожа сингари сиймолар ҳикматларининг ҳажми ва салмоғи жиҳатидан бошқа издошлардан яққол ажралиб туради.

Мазкур бобнинг иккинчи фасли “Яссавийлик манбаларида ҳикматнавис шоирлар зикри”³³ деб номланган. Бу фаслда Сулаймон Ҳаким ота, Камол шайх Иқоний, Шамс Ўзгандий, Худойдод сингари ижодкорларга оид тарихий ва маноқибий, шунингдек, Убайдий, Азим Хожа сингари ҳикматнависларга тегишли автобиографик характердаги маълумотлар келтирилган.

Жумладан, Фитрат ва Фуод Кўпрулу ўз тадқиқотларида Ҳаким Сулаймон отага алоҳида эътибор қаратади ҳамда унинг пири сингари машхур бўлгани ва Яссавийдан сўнг ҳикмат айтиш анъанасини биринчи бўлиб бошлаб берганини алоҳида таъкидлайдилар³⁴. Алишер Навоий ҳам «Насойимул- муҳаббат»да Ҳаким Сулаймон ота ҳақида ҳам тўхталиб ўтган³⁵.

Фахруддин Али Сафийнинг (1463- 1503) машхур Шайх Хожа Аҳрори Валийнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган “Рашаҳоту айнил-ҳаёт” асарида Сулаймон Ҳаким ота икки шахс сифатида келтирилган³⁶. Худди шу маълумотларнинг ўзи “Самарат ул-машойих”да қайд қилинган³⁷. Муаллиф улар ҳақида “Рашаҳот”да хабар берилганлигини ёзади. “Самарат ул-

³² Юқорида зикр этилган шоирларнинг ҳикматлари ва шеърлари «Каталог»да «Мискин Азим», «Азим Хожа», «Эшон Азим» (47, 71, 103, 108, 145, 168, 171, 181, 191, 195, 228, 225, 226, 238, 239, 251- бетлар), «Низомий» (144, 183, 204- бетлар), Гулшаний (171- бет), «Жалолиддин», «Сайид Жалол», «Эшон Жалолиддин Хожа» (103, 108, 144, 171, 177, 183, 204, 226, 251, 265- бетлар) тахаллуслари билан қайд этилган.

³³ «Ҳикматнавис шоирлар» деганда, яссавиёна услубда ҳикмат ёзган ижодкорлар назарда тутилган.

³⁴ Koprulu F. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. –Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 1991. S. 172- 174. Абдурауф Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар // Маориф ва ўқитувчи. – Тошкент, 1928. №5-6.

³⁵ Алишер Навоий. Асарлар. Йигирма томлик. 17- том. – Тошкент: Фан, 2001. –Б.420.

³⁶ Сулаймон ота билан Ҳаким отани икки шахс қилиб кўрсатилганини “Рашаҳот”ни нашрга тайёрловчилар М.Ҳасаний ва Б. Умрзоқ ҳам хато деб кўрсатганлар. Бу ҳақда қаранг: Рашаҳоту айнил-ҳаёт. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2004.– Б.25.

³⁷ Сайид Зинда Али Муфти Хожа Мир ал-Хусайний ал-Бухорийнинг ثمرات المشايخ асари ҳижрий 1091 (мелодий 1680) йили форсий тилда ёзилган бўлиб, муаллифнинг ўзи тарафидан ҳижрий 1101 (мелодий 1690) йили кўчирилган қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган. «Самаратул-машойих» нафақат Яссавий издошлари, балки Ўрта Осиё тасаввуф тарихи ва тасаввуф адабиётини ўрганишда кимматли манбалардан биридир. Асарда Кубравия, Яссавия ҳамда Нақшбандия тариқатлари силсиласидаги шайхлар ҳақида маълумот берилган. Жумладан, Жаҳрия ёки Яссавия тариқати силсиласини ташкил қилган 32 машойих тартиб билан келтирилган.

машойих” муаллифи “Ламаҳот мин нафохот ал-қудс”³⁸ асаридан ҳам ижодий фойдаланганлиги кўриниб туради. «Рашаҳот»да келтирилмаган Ҳаким отанинг Хоразмга юборилиши, туянинг чўкиши, Буғрохоннинг қизи Анбар онага уйланиши воқеаларини эса «Ламаҳот»дан олиб баён қилади (в.1876). Ҳаким отанинг завжаси Буғрохоннинг қизи Анбар она бўлганлиги, Ҳаким ота вафотидан сўнг унинг Занги ота никоҳига ўтиши воқеаси баён қилинган³⁹.

“Самарат ул-машойих” асари асосида машҳур ҳикматнавис шоирлар Камол шайх Иқоний, Мавлоно Шамс Ўзгандийҳаёти ва фаолияти ёритилган. Муршидлик ва ҳикматнавислик анъанасини давом эттирганликлари улар билан боғлиқ ибратли воқеалар асосида очиб берилган.

Ҳикматнавис шоирларга тегишли маълумотларни тадқиқ этилар экан, яна бир жиҳатни алоҳида эътироф этиш керак. Камол шайх Иқоний ҳамда Шамс Ўзгандийга оид баъзи маълумотлар худди Аҳмад Яссавийникидек маноқибий характерга эга.

“Ламаҳот”да шайх Худойдод «тарикат султони», “ҳақиқат ҳужжати”, “орифлар қутби”, “бузруклар ғавси”, “зоҳир ва ботин илмларни жамлаган ориф”, “тажрид ва тафридда ўз даврининг яғонаси” сифатида тилга олинади. Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққир ул-аҳбоб”ида форсий шеърларидан намуналар келтирилган. Шарафиддин Роқимийнинг «Тарихи томм» асарида келтирилган воқеалардан Худойдоднинг XVI асрнинг биринчи чорагида мамлакат сиёсий ҳаётидаги муҳим шахслардан бири эканлиги аён бўлади⁴⁰.

Яссавий издошларидан яна бири XVI аср Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этган давлат арбоби ва истеъдодли санъаткор Убайдуллахондир. У ҳофизии Қуръон, тафсир, фикҳ ва ҳадис каби исломий илмларни эгаллаган олим, наққош ва мусиқашунос санъаткор, маърифатли ҳукмдор, ўз даврининг йирик талантли шоири бўлиши билан бирга Хожа Аҳмад Яссавий анъаналарини шеърятдаги йирик давомчиларидан бири эди. У 1540 йили (х. 945-946) касаллик сабаб вафот этади ҳамда Хожа Нақшбандийнинг оёқ тарафига дафн этилади⁴¹.

Хожа Аҳмад Яссавий издошларидан бири XIX асрда яшаб ижод этган шоир Азим Хожадир. Бу шоир ҳақида Пўлатжон Домулла Қаюмийнинг «Тазкираи Қаюмий» асарида маълумотлар келтирилган⁴². XIX асрда яшаб ижод этган мутасаввиф шоир Азим Хожа Эшоннинг “буюк пир” асарларидан

³⁸ لمحات من نفحات القدس Олим шайх томонидан (мелодий 1590 йиллар) ёзилган. Асар жуда машҳур бўлганлигидан унинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари бизгача етиб келган. Биз бу тадқиқотимизда Ҳожи Муҳаммад бин Мулло Охунд томонидан ҳижрий 1244 (мелодий 1838) йили Туркистонда кўчирилган нусхадан фойдаландик. Бундан сўнг қисқача «Ламаҳот» тарзда ифодалаймиз.

³⁹ Нисорий Ҳ. Музаққир аҳбоб. Таржимон ҳамда сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. – Тошкент: А.Қодирий, 1993. – Б. 344.

⁴⁰ Роқимий Ш. Тарихи Томм. – Тошкент: Маънавият, 1998.

⁴¹ М. Абдуллаев ўзининг «Убайдий ҳаёти ва адабий фаолияти» деб номланган номзодлик диссертацияси I бобида Убайдий ҳаёти ва фаолияти ҳақида батафсил маълумот бериб ўтади. Кўрсатилган манба. – Б.12- 32.

⁴² Қаюмов П. Тазкираи Қаюмий I. – Тошкент: ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими, 1998. – Б. 184.

файз олиши, ўзи ҳам Яссавиёна шеърлар ёзиши, ҳатто девон тузиши Яссавий таъсири нуқтаи назаридан муҳим ҳодиса ҳисобланади.

Тадқиқотнинг иккинчи боби **Ўзбек адабиёти тарихида ҳикмат жанри тақомиллаш** деб номланган. Бобнинг “Ҳикмат жанри ва издошлик анъанаси” мавзuidaги биринчи фаслида адабий тур ва жанрлар, айниқса, ўзбек мумтоз шеърияти жанрлари таснифида ҳикмат жанрига оид шу кунгача бўлган қарашлар текширилган, муносабат билдирилган. Ҳикматнавис шоирларнинг ҳар жиҳати (вазн ва шакл, мавзу ва ғоя, тил) билан Аҳмад Яссавийга эргашиб ёзган пайрав ҳикматлари анъанавийлиги яссавийшуносликнинг “Девони ҳикмат”даги шеърларнинг муаллифлик масаласига боғлаб ўрганилган.

Ўзбек мумтоз адабиёти жанрларига оид назарий масалаларни ҳам етарли ўрганилган деб бўлмайди. Ўзбек мумтоз шеърияти жанрлари таснифига бағишланган тадқиқотларда⁴³ ҳикмат шеърӣ жанр сифатида жой олмаган.

Ҳикмат деб аталган шеърларнинг пайдо бўлиши эса бевосита Хожа Аҳмад Яссавий шахси ва фаолияти билан боғлиқ. Ўзи айтган шеърӣ пандномаларни Яссавий «ҳикмат» деб номлаган. «Ҳикмат» деб аталган шеърлари халқимизнинг адабий, маънавий ва маърифӣ ҳаётида муҳим роль ўйнади⁴⁴.

Х асрдан бошлаб диний-тасаввуфӣ асарларга ҳикмат дейилган⁴⁵да поэтик жанр назарда тутилмаган, балки дидактик-фалсафӣ мазмун эътиборга олинган.

Ҳикмат сўзининг маъноси Қуръон тафсирларида «собиққадамлик», яъни «сўз ва амалнинг бирлиги» сифатида талқин қилинади⁴⁶. Элмалили М. Ҳамди Язир тафсирида ҳикмат сўзининг йигирмадан ортиқ маъноси келтирилган⁴⁷. Умумий маънода ҳикмат барча чиройли илм ва фойдали ишнинг номини ифодалайди.

«Девони ҳикмат»да ҳикмат маъносига монанд «сўз», «нуқта», «илҳом» сўзлари қўлланган. Аҳмад Яссавийнинг ўзи «Девони ҳикмат»да бу

⁴³ О. Носиров, С. Жамолов, М. Зиёвиддинов Ўзбек классик шеърӣ жанрлари. –Тошкент:Ўқитувчи, 1979.Адабий тур ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Эпос.– Тошкент:ФАН, 1992. Бу жилдни У. Тўйчиев ёзган.Orzibekov R. O'zbek lirik she'riyati janrlari.– Toshkent: Fan, 2006.

⁴⁴ Тадқиқотларда *ҳикмат*- «фикрлаш малакасининг ўрта ҳолда бўлиши; тадбиқ ила амалга оширувчи, тажриба билан эришиладиган тўғри билим; Ҳаққа мувофиқ сўз; ҳамма нарсанинг энг мукаммали; ҳикмат Аллоҳнинг лашкари бўлиб, у орқали Аллоҳ авлиёнинг қалбларига қувват бағишлайди; тасаввуфӣ шеърларга ҳикмат дейилади. Ҳикмат – билимдонлик, донишмандлик, фалсафа, махфӣ сир, ақлу ҳақиқатга тўғри келадиган нозик маъноли қисқа сўз, масал; ашённинг аҳволдан: зоҳирӣ ва ботинӣ кайфиятидан баҳс этиувчи илм; ахлоқ ва ҳақиқатга доир фойдали мухтасар сўз; Аллоҳга итоат; ақл, сўз ва ҳаракатдаги уйғунлик”. Қаранг: Ҳасанов Н.Д. Султон Аҳмад Хазинийнинг «Жавоҳирул аброр мин амвожил биҳор» асари ва унинг яссавийшуносликдаги илмӣ- тарихӣ қиммати, ном. дис...Т., 1999. – Б.47.Uludag S. Tasavvuf terimleri sozlugu.–Istanbul: Kabaici, 1995. Тўйчиев У. Адабий тур ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Эпос.– Тошкент:ФАН, 1992.–Б. 68-69; Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998. –Б.148-149.

⁴⁵KopruluF. a. g. e. S. 119.

⁴⁶«У ўзи истаганга ҳикмат (фойдали билим) беради». Қаранг: Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент:Чўлпон, 1992. Бақара сураси, 269- оят.

⁴⁷ E. M. Hamdi Yazir. Hak dini Kuran dili 2.–Istanbul: Zehrayeyin, 2017. S. 204- 225.

шеърларни ҳикмат деб номлади. Ҳикматнавис шоирлар яссавиёна услуб ва руҳда ёзилган шеърларини анъанага мувофиқ иш тутиб, «ҳикмат» деб номлайдилар, ўзларининг шеърларини ҳикмат эканлигини эътироф этадилар. Масалан, XVI аср ҳикматнавис шоири Убайдий:

Ҳикмат аҳлидек агарчи айтадур ҳикмат вале,

Қул Убайдий бор дурур шарманда ўз гуфторидин, (356в.)

дея ўз шеърларини ҳикмат дея атайди.

Яссавий издошлари ҳикмат деганда дидактик-фалсафий, афористик мазмундаги шеърни эмас, айнан «Девони ҳикмат» ва унга тақлидан ёзилган ашъорни назарда тутганлар. Демак, ҳикмат XII-XIX асрларда алоҳида шеър жанри хусусиятига эга бўлди.

Пўлотжон Домулла Қаюмов ўзининг «Тазкираи Қаюмий» асарида махсус мусикий оҳангга солиб ўқиладиган шеърларни «**навҳали ашъор**» деб атайди⁴⁸. Ҳикмат алоҳида шеърӣ жанр сифатида қуйидаги хусусиятларга эга: 1. Вазн хусусияти (Бармоқ шеър тизимида ёзилганлиги) 2. Синкретик хусусияти (сўз ва мусиқа уйғунлигида айтилиши) 3. Ижрочилик хусусияти. (Ҳикматларнинг махсус қобилиятли нотик ва ҳофизлар томонидан ўқилиши) 4. Ритуаллик хусусияти. (Зикр мажлисларида халқа бўлиб ёддан айтилиши, кейинчалик эса ҳикмат ўқиш учун махсус маросимлар ташкил қилиниши). Юқоридаги келтирилган фикр-мулоҳазалар асосида «Ҳикмат алоҳида хусусиятларга эга шеърӣ жанр» деган хулосага келдик.

Яссавий издошлари ва мухлислари учун бирламчи манба, шубҳасиз, «Девони ҳикмат» бўлган. Шунинг учун улар айнан «Девони ҳикмат» анъаналарига содиқ қолган ҳолда ижод қилганлар. Яссавийшуносликда «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг муаллифлиги билан боғлиқ муаммо ва масалалар мавжудлиги янги гап эмас. Биз қуйида ҳикматнавис шоирлар ижодидаги издошлик анъанасини ушбу масалага боғлаб текширдик. Турли нусхалардаги бир хил ҳикматда икки турли шоир таҳаллусининг қўлланиши ҳам бу эҳтимолни кучайтиришга хизмат қилди. А. Боровков ўз тадқиқотларида шундай ҳикматларга суяниб, қолганлари ҳам Яссавийга оид эмаслиги ҳақида фикр билдирган⁴⁹. Баъзи олимлар «Девони ҳикмат» тилининг соддалигидан ҳам шубҳаланишади ва XIX аср Қўқон хонлиги лаҳжасига яқинлигини таъкидлайдилар. Яссавий издошлари ижодига мансуб

⁴⁸Бу маълумот XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида (1863-1923) яшаб ижод этган Зиёвуддин Ҳазинийнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритишда учрайди: «...Мадрасаи Жомеъда адабиётдан илми сарф, нахв, луғат таҳсилига киришса ҳам итмом этмаган тасаввуф руҳидаги тарбияси кучлилик этиб, Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат» номли асари устида фикр юритиб **навҳали ашъор**ни мутолаа эта бошлаган...». Қаранг: Қаюмов П. Тазкираи Қаюмий III. – Тошкент: ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими, 1998. – Б.562.

⁴⁹Туркистонга боролук, хизматинда туrolук, Улуш берса олалик, шайхим Аҳмад Яссавий... Қозон нашрининг 179- рақамли нусхасида ушбу охириги ҳикмат муридлари Бобомочин ва Ҳаким Ота Сулаймон таҳаллуслари билан битган. ЎзФА ШҚИ фондида сақланаётган 1564- рақамли қўлёзма (866, 876- бетлар) девонда ушбу ҳикмат «Мулло Шамсиддин» таҳаллуси билан берилган. Қаранг: А. Боровков. «Очерки по истории узбекского языка. (Определение языка хикматов Ахмада Ясеви)». С. Востоковедение. V. – Москва: Литературоведение, 1973. стр. 229.

энг кўҳна ва ишончли манба Убайдийнинг «Куллиёт»⁵⁰и ҳисобланади. Убайдий шеърлари тилининг соддалиги билан кўлимизда мавжуд «Девони ҳикмат»дан катта фарқ қилмайди.

Яссавийшунос олим Н. Ҳасан ўз тадқиқотида «Жавоҳирул-аброр»да келтирилган бир ҳикматни 1836 ва 1904 йилларда Қозонда босилган нусхалардаги матнга қиёслайди ва фақатгина фарқли сўзларгагина муқояса этилишини аниқлайди ҳамда жадвалда кўрсатиб ўтади⁵¹.

Олим тузган жадвалдан маълум бўлишича, баъзи сўзлар ўзгаришга учраган бўлса ҳам, ҳикматнинг ғоявий мазмунига путур етмаган.

Аҳмад Яссавийга издошлик анъанасини кўрсатиб турувчи мезонлардан яна бири ҳикматнавис шоирлар томонидан ёзилган пайрав ҳикматлардир. Масалан, «Жавоҳирул-аброр»да келтирилган «ичинда» радифли ҳикмат таъсирида Қул Убайдий пайрав ёзган:

Ёриқи, эй рафиқим сиғмас жаҳон ичинда,
Сиғмағлиғи ажабдур бир зарра жон ичинда.
Жон каби сиррин асраб истанг кўнглунда они,
Манзил Анга кўнгулдур кавну макон ичинда...

Мазкур ҳикматдаги «бир зарра жон», «кўнгул», «кавну макон», «жавлону жилваси», «дард ва дармон», «ориф», «ирфон» каби ибора, рамз ва образлар, шунингдек, шеърнинг Яссавий ҳикматиға хос вазн ва шаклдалиги ва ниҳоят, ҳар байтнинг «ичинда» радифи билан тугалланиши бевосита Яссавий ҳикматиға пайрав усулида ёзилганлигини тасдиқлайди.

Убайдийнинг «Кўч айладик, эй рафиқ, олам бари кўчаро», «Ҳақ ишқининг телбаси телбаликдин этаро» (К 233, 250в.) деб бошланувчи ҳикматлари Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Бешак билинг, бу дунё барча халқдин ўтаро» ҳикмати оҳанги, руҳида ёзилган.

Худди шунингдек, Миский («Сўфинакш бўлдинг, вале ҳаргиз мусулмон бўлмадинг»), Худойдод («Ё илоҳим нечук сени тобғой мано»), Қул Сулаймоннинг («Эшитгулик дўстлар дуо қилмиш керак») ва бошқа ҳикматнависларнинг ўнлаб ҳикматлари «Девони ҳикмат»даги шеърлар сингари бир хил вазн ва қофия⁵², мавзу ва ғояда ифодаланганиға қарамай, таҳаллуслар ҳамда жойлашиш ўрниға кўра Яссавийга издошлик қилган шоирларға тегишли асар эканлиги билан яққол фарқланиб туради.

Яссавий издошлари “Девони ҳикмат”даги шеърларға пайрав услубида ўнлаб ҳикматлар ёздилар. Бу ҳикматларда ҳар жиҳатдан яссавиёналик анъаналари сақлаб қолинган. Котиблар томонидан йўл қўйилган баъзи хатолар туфайли «Девони ҳикмат»даги айрим ҳикматларни кейинги даврларда издошлари томонидан ёзилган, дейиш билан бу асарнинг

⁵⁰ Убайдий шарқ шеърятининг бир қатор жанрларида қалам тебратган шоир эди. Унинг бизгача етиб келган энг муҳим асари *کلیات عبیدی* деб номланган. «Куллиёт» х. 991, м. 1583 йилда Мир Ҳусайн ал- Ҳусайний томонидан кўчирилган. «Куллиёт»да арабча, форсча ва туркийда битилган шеърлар мавжуд бўлиб, ундан яссавиёна руҳда битилган 240дан ортиқ ҳикмат ҳам ўрин олган. Ўз ФАШҚИ, 8931- рақамли қўлёзма.

⁵¹ Ўша манба. –Б.51.

⁵² Вазн ва қофия масаласиға кейинги бобда батафсил тўхталиб ўтамыз.

аҳамиятига соя солиш унчалик тўғри эмас. Юқорида айтилганлар “Девони ҳикмат” муаллифлик масаласини ҳал қилмаса ҳам, ўринсиз шубҳа-гумонларни бартараф этиш учун хизмат қилади.

Бобнинг кейинги фасли **«Ҳикматнавис шоирлар ижодининг маърифий асослари»** деб номланган. Бу фаслда Сулаймон Боқирғоний, Убайдий, Шамс Ўзгандий, Иқоний, Худойдод, Азим Хожа каби ҳикматнавис шоирларнинг ирфоний-тасаввуфий ҳамда дидактик-ахлоқий ғоялар ифодаланган шеърлари тадқиқ этилган. «Девони ҳикмат»даги шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат мавзусидаги ҳикматларда солиқ ва толиби ҳақларга мақсад сари қандай йўл тутиш зарурлиги уқтирилади. Ҳикматнавис шоирлар ижодида ҳам шу анъана давом этган. Айниқса, Сулаймон Боқирғоний бу сифатларни ўз шайхи Аҳмад Яссавийда мавжуд эканлигини бир ҳикматида тилга олади:

Шариатни сўзлаган, ҳақиқатни излаган,
Ҳақиқатни билдирган, шайхим Аҳмад Яссавий.
Шариати ораста, тариқати пайваста,
Ҳақиқатда шойиста, шайхим Аҳмад Яссавий. (Б.К.7А)

«Девони ҳикмат»да ифодаланган шариатсиз тариқат, тариқатсиз маърифат, маърифатсиз ҳақиқатга эришиб бўлмаслиги ҳақидаги қарашлар Яссавий издошлари ижодида ҳам такрорланган. Бундай ҳикматлар Сулаймон Боқирғоний, Азим Хожа, Убайдий ҳикматларида кўпроқ қайтарилган.

Сулаймон Боқирғонийнинг «Боқирғон китоби»да ишқий-тасаввуфий ҳикматлар ва диний қиссалардан ташқари мунозара руҳида ёзилган бир неча шеърлар мавжуд. Улардан «Учмох ва тамуғ», «Мен ва иблис», «Рух ва нафс» мунозаралари таҳлил қилинган.

«Девони ҳикмат»нинг мавзу ва ғоявий мундарижаси жуда кенг. Унда ишқ ва ошиқлик, ҳақиқий ишқнинг энг нозик қирраларига муносабат билдирилади⁵³. Яссавий издошларининг ўз пирларига эргашиб ёзган ҳикматларида ҳам ишқ етакчи мавзулардан бири ҳисобланади. Борлиқ ва мавжудликнинг мазмуни, маънавий покликнинг манбаи, жаҳолат, нодонлик, ва барча қабоҳатларнинг сабаби ишқсизлик, инсонни саодатга, мақсадга етказувчи илоҳий қувват ишқдир деган ғоя Сулаймон Боқирғоний ижодида давом эттирилган.

⁵³ «Девони ҳикмат» мавзуси ва ишқий қарашлар ҳақида адабиётшунос олим И. Ҳаққулов шундай ёзади: «Девони ҳикмат»да шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат сирлари, ориф ва орифлик, валий, эран, дарвеш ва дарвешлик, факр, фано, адаб, зикр, хилват, ишқ ва бошқа тасаввуф таълимоти ҳамда яссавийликка хос мавзулар куруқ насихатчи эмас, узокни кўра оладиган файласуф, етарли ҳаётий тажрибага эга донишманд, ботини Яратган ва яратилганлар дарди билан тўлган ошиқ, кўнгилларни поклайдиган сўфий тилидан баён қилинади. Сўфийлик дил поклиги ва Рух комиллигига ўргатувчи таълимотдир. Тасаввуфдаги кўп фикрлар нафс ва ахлоқ, Рух ва Ишқ тўғрисида. Тасаввуф тарихидан маълумки, ишқ тўғрисида гапириш осон кечмаган. Бир гуруҳ мутасаввифлар бу мавзуга қарши чикканлар. Қуръонда «ишқ» калимаси ўрнига «муҳаббат» сўзи қўлланган. Ишқ ҳақида биринчи бўлиб Абдуллоҳ Нурий сўзлаган экан. Илоҳий ишқни шеърӣ кўринишда биринчи бўлиб Робиятул Адавия ифодалаган экан. (Тасаввуф сабоқлари. Бухоро, 2000 й.)

Ҳақиқий ошиқнинг ҳеч иккиланмай жондан кечиши «Девони ҳикмат»даги етакчи ғоялардан бири ҳисобланади:

Ман йигирма саккиз ёшда ошиқ бўлдум,

Жондин кечиб, меҳнат тортиб содиқ бўлдум. (Д.Ҳ. 4)

Яссавий издошларидан бўлган Убайдийнинг ўз ҳикматларида ушбу ғояни давом эттиргани, бу мавзуда улуғ пирга эргашгани, «Девони ҳикмат» руҳи ва услубида ижод этгани шеърӣ таҳлиллар асосида ёритилган:

Эй дўстлар, жондин кечиб, ишқ этокин туттум мано,

Ваҳдат майин ичкунча не хуноблар юттум мано. (К. 247в)

Ишқ ва ошиқлик талқинида Убайдий ва Азим Хожа ижодида баъзи фарқли жиҳатлар кўзга ташланади. Убайдий ўз ҳикматларида баъзан «Девони ҳикмат»даги «ошиқ» сўзига муқобил «муҳиб» ва «ҳабиб» каби истилоҳларни қўллаган ва иштиқоқ санъатидан самарали фойдаланган:

Билингким одам эмастур муҳиб аҳли аро,

Анинг муҳаббатидин кўнгли тўлмагон одам. (К.352в)

Азим Хожа ўзининг кўп ҳикматларида «ишқ» сўзига муқобил «ҳубб»ни қўллаган:

Сухбат ичра тушоли, майдек қайнаб тошоли,

Ҳубб ўтига пишоли, хуш айтолук «Аллоҳ ху». (А.Х. 38б)

Ишқ ўтида ёниб, пишиб, Аллоҳ зикрини айтиш кераклиги ҳақидаги фикрда кўриниб турганидек «ҳубб» сўзи қўлланган.

Яссавийликда зикрнинг ўрни ва аҳамияти катта. Шунинг учун бўлса керак, Яссавий издошлари ижодида зикр энг кўп ишланган мавзулардан биридир. Шамс Ўзгандий ўз ҳикматида мана шу масалага эътиборни қаратади:

Қилиб жонингни ҳамиша, сарф қил ҳақ зикрина,

Зикри қалбинг бўлмаса, зикри забонингдин не суд. (Б.К.18е)

Шунингдек, Убайдий, Иқоний, Худойдод, Азим Хожа сингари шоирлар ижодида зикр ҳақиқий давлат, ошиқлик нишони, имон саломатлигининг гарови, гуноҳларнинг дардига дори, яшашнинг мазмун ва моҳияти, Ҳаққа яқинлаштирувчи восита, кўнгулларни қоронғулик олаmidан чиқарувчи зиё, бузук кўнгулларни маъмур этувчи халоскор сифатида талқин қилинади. Яссавий издошлари зикр мавзуси асосида илгари сурилган ғоялар баёнида ҳам ўз пирларига эргашганликлари яққол кўзга ташланади.

Яссавийликда ҳамда «Девони ҳикмат»даги ғайрат, ҳайрат, хавф ва ражо, тавба, фано, бақо, нафс ва шайтонни маҳв этиш, дунёдан узоқлашмоқ, «мавту қабла ан тамуту», ўлимни эслаш, пир, муршид, мурид, толибга тавсиялар, жаннат ва жаҳаннам таърифи сингари мавзу ва ғоялар Яссавий издошлари ижодида ҳам давом эттирилган. Бу масала яссавийликда муҳим ўрин тутган ишқ, зикр, хилват, сухбат сингари муҳим мавзулар Сулаймон Боқирғоний, Убайдий, Иқоний, Шамс Ўзгандий, Худойдод, Азим Хожа ҳикматлари мисолида таҳлилқилинган.

«Девони ҳикмат»даги тўғрисўз, каноатли ва ҳалол бўлиш, дилозорлик қилмаслик, етим, фақир, ғарибларга ғамхўр бўлиш сингари маънавий-ахлоқий мавзулар ҳикматнавис шоирлар ижодида ҳам ўз аксини топган. «Девони ҳикмат»да кўнгил, инсон дилини оғритмаслик сингари эзгу ғоялар илгари сурилган бўлиб, Яссавий издошлари ижодида бу мавзу янада ривожлантирилган. Бу масала Убайдий ҳикматлари, Шамс Ўзгандийнинг етим бола ҳақидаги қиссаси мисолида тадқиқ этилган.

Юқоридаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, ҳикматнавис шоирлар ирфоний-тасаввуфий ҳамда дидактик-ахлоқий ғояларни тарғиб қилишда «Пири Туркистон» бошлаб берган йўлдан узоқлашмаганлар.

Диссертациянинг учинчи боби **Ҳикматнавис шоирлар шеърини бадиияти** деб номланган. Бобнинг «Ҳикматнавис шоирлар ижодида вазн ва қофиянинг ўзига хослиги» деб аталган биринчи фаслида ҳикматнавис шоирларга тегишли шеърларнинг вазни ва қофияси тадқиқ этилган.

«Девони ҳикмат»ни бармоқ ва аруз шеър тизимида текшириш мақсадга мувофиқдир. «Девони ҳикмат»да ҳар бир мисраси ўн тўрт бўғиндан иборат бўлган ички қофияли, ғазал шаклидаги ҳикматлар учрайди:

7	7	
Мунда ўзин <u>билгонлар</u> ,	/Ҳаққа куллуқ <u>қилгонлар</u> ,	14
Ҳақ йўлига <u>киргонлар</u> ,	/ёруқ юзли бўлғуси ⁵⁴ .	14

Яссавий издошлари ижодида ҳам бармоқ шеър тизимининг ушбу ўн тўртлик туркуми унумли қўлланганлигини кўриш мумкин. Масалан, «Боқирғон китоби»даги Сулаймон Боқирғонийга тегишли ҳикматларнинг ўн биттаси(6а, 5б, 6г, 6д, 6е, 7а, 10а, 10б, 10в, 13б, 13в,)да ушбу вазн қўлланган. Шунингдек, Шамсиддин (Б.К. 7а, 16а, 17г, 17д, 18а), Қул Убайдий (БК. 23г, 22г, 22д), Беҳбудий (БК. 23з), Қул Шариф (БК. 15а) сингари ҳикматвислар ушбу вазндан самарали фойдаланганлар.

Бундан ташқари, «Девони ҳикмат»да бармоқ шеър тизимининг ўн иккилик (4+4+4) (яъни ҳар бир мисрасида ўн икки бўғин такрорланувчи) туркуми энг фаол қўлланган бўлиб, ҳикматларнинг аксарияти ана шу вазнда акс этган:

4	4	4	
Бисмиллоҳ деб/ баён айлай/ ҳикмат айтиб,			12
Толибларға/ дурру гавҳар/ сочтим мано.			12
Риёзатни/ қаттиғ тортиб/ қонлар ютиб,			12
Мен дафтари/ соний сўзин/ очтим мано.			12

Улар тўрт мисрали бир неча бандлардан иборат. Ҳар бир бандлар (тўртликлар)нинг охириги мисралари ўзаро қофияланади. Бу эса қадимги халқ шеърини шакллари хос хусусиятлардан биридир. Ўн иккилик туркумдаги ҳикматлар, асосан, тўртликлардан иборат.

⁵⁴ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1992; Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. Яссавий ҳикматларига оид намуналар ушбу манбалардан олинган бўлиб, бундан кейин сноскада кўрсатилмайди.

Яссавий издошлари ҳам ўз ҳикматларида бармоқ тизимининг ўн иккилик (4+4+4) туркумидан унумли фойдаланганлар. Масалан, «Боқирғон китоби»даги Сулаймон Боқирғонийга тегишли ҳикматларнинг ўн иккитаси(5а, 5в, 11а, 11б, 10е, 10д, 11в, 12а, 12б, 13д, 14в, 14г)да ушбу вазнда битилган.

«Боқирғон китоби»даги Худойдоднинг (19б, 19в) ҳикматлари ҳам ушбу вазнда ёзилган. «Боқирғон китоби»даги Қул Убайдийга тегишли ҳикматларда бармоқнинг ўн иккилик туркумига оид вазн учрамайди, лекин «Куллиёт»да бу туркум фаол қўлланган.

Азим Хожа Эшоннинг 1904 йили Тошкентда «Каменский» матбаасида чоп этилган «Девони ҳикмат»га Азим Хожа Эшоннинг 26 ҳикмати илова қилинган⁵⁵. Ушбу ҳикматларнинг 17 таси ушбу вазнда ёзилган.

«Девони ҳикмат»даги шеърларнинг барчаси бармоқ шеър тизимида битилмаган. Унда аруз вазнида ёзилган шеърлар ҳам учрайди. Арузнинг рамал ҳамда ҳазаж баҳрларида ижод қилиш туркий (ўзбек) ижодкорларга енгил ва қулай бўлган. Бунинг сабаби ўзбек тили хусусиятлари билан боғлиқдир. Яна бу вазнлар қадимги туркий халқ шеърляти заминида вужудга келди. «Девони ҳикмат»даги арузда битилган ҳикматлар ҳам, асосан, мана шу икки баҳрда ўз ифодасини топган.

«Боқирғон китоби»да Убайдий (23а, 23в, 23д), Насимий (24д), Фақирий (24е), Шамсиддин (7в, 17б, 18в), Худойдод (19г, 19д, 19е), Ғарибий (24и), Иқоний (19ё, 20а, 20б, 20г, 20е, 21г, 22а), Қул Шариф (15г), Ғазолий (24г), Ғарибий (24и), Миский (25а) ҳикматлари рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган. Ҳикматнавис шоирлар ўз ҳикматларида ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаммани солим, ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнидан фойдаланганлар. Яссавий издошларидан Азим Хожанинг баъзи ҳикматлари Музореъ баҳрида битилган бўлиб, бу вазн кўриниши «Девони ҳикмат»да учрамайди. Яссавий издошларидан Қул Сулаймон, Шамс Ўзгандий шеърӣ қиссаларини бармоқнинг ўн тўртлик (7+7), Умурий эса ўн иккилик (4+4+4) туркумида битган. Ўн тўртлик туркумга кўпроқ мурожаат қилинган. Шунингдек, арузнинг рамали мусаммани маҳзуф, рамали мусаддаси маҳзуф, ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнлари қўлланган. Улардан рамали мусаммани маҳзуф вазнига кўпроқ мурожаат қилинган. Шеърӣ қиссалар ғазал ҳамда маснавий шаклларида ўз ифодасини топган.

Кўриниб турганидек, ҳикматнавис шоирлар ўз шеърларида арузга мурожаат қилган бўлсалар ҳам, бармоқ тизимида ҳам ижод қилиш анъанасини сақлаб қолганлар.

Бобнинг иккинчи фасли «Ҳикматнавис шоирлар ижодида анъана ва маҳорат»деб номланган. Фаслда Ҳикматнавис шоирлар ижодининг бадиӣ хусусиятлари, ҳикматларидаги анъанавийлик ва ўзига хос тарафлар тадқиқ этилган. «Девони ҳикмат»даги «дарё», «денгиз», «ғаввос», «дур», «ғавҳар» сингари сўз, ибора ва образлар муносабати асосида орифлик ва ошиқлик

⁵⁵Бу ҳикматларни С. Рафиддинов нашр эттирганлигини таъкидлаган эдик.

ҳақидаги фикрлар баёни Яссавийга хос услублардан биридир. Яссавий ҳикматнавислик мактабининг биринчи давомчиси Сулаймон Боқирғоний шеърларининг халқ орасида шухрат топишининг сабабларидан бири «Девони ҳикмат»га ҳамоҳанглигидир. Қул Сулаймон, Ҳаким ота таҳаллуслари билан ёзилган шеърлар шакл ва маъно, образ ва оҳангларда Яссавий ҳикматларига яқин, гоҳо ғавқулодда ўхшаш:

Қул Сулаймон иродатнинг аркониндин,
Ҳақиқат дарёсининг уммониндин,
Муҳаббат, маърифатни ишқ кониндин,
Сузубон телим гавҳар олғум келур. (Б.К.14а)

Яссавий «Девони ҳикмат»да оддий халқ руҳий табиати, ҳаётига оид халқона, содда деталларни қўллайди. Яссавий издошлари ҳам ўз ҳикматларида шундай йўл тутадилар. Бу ҳодиса Сулаймон Боқирғоний, Қул Убайдий ҳикматлари мисолида текширилган.

Убайдий ижодида «Девони ҳикмат» услубига тақлидан яратилган ҳикматлар кўплаб учрайди:

Маърифатнинг дарёсиға ғаввослардек чўмиб доим,
Маърифат гавҳарларин, ҳар сиррини тергум келур. (К. 275б)

Юқоридаги мисраларда истиора (гавҳар, ғаввос), таносуб (дарё, ғаввос, гавҳар) сингари бадий санъатлар қўлланган. Убайдийнинг жуда кўп ҳикматлари пайрав усулида, Яссавий ҳикматларига ҳамоҳанг ёзилган. Лекин улар ичида фарқли жиҳатлари билан ажралиб турадиган, Убайдийнинг ўзига хос шоир эканлигини исботлайдиган ҳикматлар талайгина. «Кўнгилни соф айлаб ўлтуруб биз» деб бошланувчи ҳикмати таҳлилида ошиқ образи ўзига хос услубда намоён бўлган. Ҳикматда тасдир санъати қўлланган бўлиб, шоир ижодида поэтик усул даражасига кўтарилган.

Убайдий бир ҳикмати мазмунини бошдан то охиригача қушлар тилидан ифода этади. «Хўрус», «Товус», «Худхуд», «Қарлуғоч», «Тўти» сингари қушлар ҳикмат қаҳрамонларидир. Уларнинг ҳар бирига маълум яхши фазилатларни улуғлаш юклатилган. Тасаввуфий ва инсонпарварлик ғоялари илгари сурилган бу ҳикмат интоқ санъати асосига қурилган.

Ҳикматнинг қушлар тилидан баён қилиниши (юқорида таъкидлаганимиздек) шарқ адабиёти учун янгилик эмас. Лекин «Девони ҳикмат»да, бошқа издошлар ижодида ҳам бундай баён усули учрамайди. Убайдийнинг шарқ адабиёти анъана ва ютуқларини ҳикматнавислик фаолиятида ижодий қўллай олганлиги, ўзига хос ижодий услубга эга маҳоратли санъаткор эканлиги кўзга ташланади.

Яссавий издошлари ўртасида муштарак ҳисобланган бир хусусият борки, буни алоҳида таъкидлаш лозим. Бу ўз гуноҳ ва камчиликларидан пушаймон бўлиш ҳолатидир. Яссавийлик ва маломатийлик оқимларининг муштарак ва яқин жиҳатларидан бири бўлган айни хусусият ҳикматлар ҳамда таҳаллусларда ҳам ўз ифодасини топган.

Яссавий адабий мактабидан улуш олган шоирларининг сафи жуда кенг. Биринчиси— бевосита «Девони ҳикмат» руҳи, услуби, шамойилида Яссавийга эргашиб яссавиёна ҳикмат айтган ижодкорлар. Биз уларни «ҳикматнавис шоирлар» деб атадик ҳамда тадқиқотимизнинг асосий объекти сифатида танладик. Иккинчиси— Шайбонийхон, Машраб, Сўфи Оллоёр, Ҳувайдо сингари шоирлар бўлиб, уларнинг ижодида ҳам Яссавий таъсирини кўриш мумкин. Фақат бу шоирлар ижодида ҳикматнавислик услуби кўзга ташланмайди, балки мавзу ва ғоявий жиҳатдан таъсир яққол сезилиб туради. Бу адабий ҳодисани қиёслаш мақсадида Ҳувайдо шеърлари таҳлил қилинган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Хожа Аҳмад Яссавийга эргашибижод қилган кўплаб шоирлар бор. Ҳикматнавис шоирлардан Убайдий, Азим Хожа, Шамс Ўзгандий, Иқоний «Девони ҳикмат»нинг анъанавий содда ва халқчил услубида ҳикмат ёзган, ўзига хос маҳоратга эга бўлган шоирлардир.

ХУЛОСА

1. Хожа Аҳмад Яссавий ўз она тилида халқчил, содда, равон ва ёд олиниши қулай бўлган шеърӣ ҳикматлар айтди. Унинг “Девони ҳикмат” асари туркий халқларнинг адабиёти, маданияти, шунингдек, маънавий ҳаётига кенг таъсир кўрсатди. Турк халқ адабиёти, татар халқ ёзма адабиёти вужудга келди. Унга эргашиб ўнлаб ижодкорлар “Девони ҳикмат” услубида ҳикмат айтдилар, ёздилар. «Девони ҳикмат» мазмуни ва услубидаги ҳикматнавислик анъанасининг пайдо бўлиши ўзбек мумтоз адабиёти тарихида муҳим ҳодиса бўлди.

2. Ҳикматнавислик анъанаси XII асрда вужудга келди ва шаклланди. Бу муҳим ҳодиса туркий халқларнинг тасаввуфга қизиқиши, ирфонӣ-тасаввуфӣ мавзу ва ғояларнинг ўз она тилларида халқ оғзаки шеърӣяти оҳангига солиб айтилиши, ҳикмат айтиш яссавийликнинг одобига айланганлиги сингари омиллар асосида юзага келди. XII-XIV асрлар ҳикматнавислик анъанасининг илк даври бўлиб, Сулаймон Боқирғонӣ, Ҳубби Хожа, Тож Хожа, Занги ота, Саид ота сингари яссавия машойихларининг ижод намуналари бизгача етиб келган. XV асрнинг иккинчи ярмидан — XVII аср бошларигача бўлган даврда Камол шайх Иқонӣ, Шамс Ўзгандӣ, Қул Убайдий, Худойдод, Қосим шайх Азизон, Муҳаммад Олим Азизон сингари ҳикматнавис шоирлар ижоди равнақ топди. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан — XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда яшаган Низомӣ Хўқандӣ, Гулшаний, Жалолий, Азим Хожа сингари ижодкорлар ҳикматнавислик анъанасининг сўнгги вакиллари.

3. Ҳикматнавислик анъанасининг вакиллари бўлган Занги ота (XIII аср), Саййид ота (XIV аср), Убайдий, Шайх Худойдод (XVI аср) сингари ҳикматнавис шоирлар ўз даврининг сиёсий-ижтимоӣ ва маданий ҳаётида

ҳам фаол иштироклари туфайли туркий халқлар тарихи ҳамда маданиятида чуқур из қолдирдилар.

4. Шарқ мумтоз адабиётида ирфоний-тасаввуфий асарларга нисбатан “ҳикмат” дейилганда поэтик жанр назарда тутилмаган, балки дидактик-фалсафий мазмун, донишмандлик ифодаси эътиборга олинган. “Самарат ул-машойих”, “Ламаҳот мин нафаҳот ул-қудс” сингари яссавийлик манбалари, ҳикматнавис шоирлар ижодида “ҳикмат” дейилганда “Девони ҳикмат” ва унга тақлидан ёзилган ашъорни назарда тутганлар. Ҳикмат XII-XIX асрлар мобайнида ўзига хос хусусиятини йўқотмасдан давом этди. “Ҳикмат” деб аталган шеърлар қуйидаги хусусиятларга эга:

а) вазн хусусияти (бармоқ шеър тизимида ёзилганлиги); б) синкретик-қоришиқ хусусияти (сўз ва мусиқа уйғунлигида айтилиши); в) ижрочилик хусусияти (ҳикматларнинг махсус қобилиятли нотик ва ҳофизлар томонидан ўқилиши); г) этно-ритуаллик хусусияти (зикр мажлисларида халқа бўлиб ёддан айтилиши, кейинчалик эса ҳикмат ўқиш учун махсус маросимлар ташкил қилиниши). “Ҳикмат” алоҳида мезонларга эга бўлган шеърий жанрдир.

5. «Девони ҳикмат»даги айрим ҳикматларнинг кейинги даврларда издошлари томонидан ёзилганлиги ҳақидаги фикрлар бирёқлама ҳулосадан иборат бўлиб, котиблар томонидан йўл қўйилган хатолар туфайлидир. Ҳикматнавис шоирларга тегишли ўнлаб пайрав ҳикматлар мавжуд бўлиб, улар «Девони ҳикмат»даги шеърлар сингари бир хил вазн ва қофия, мавзу ва ғояда ифодаланганига қарамай, таҳаллуслар ҳамда жойлашиш ўрнига кўра Яссавийга издошлик қилган шоирларга тегишли асар эканлиги билан яққол фаркланиб туради. Пайрав ҳикматлар тадқиқи “Девони ҳикмат” муаллифлик масаласини ҳал қилмаса ҳам, ўринсиз шубҳа-гумонларни бартараф этиш учун хизмат қилади.

6. «Девони ҳикмат»да бадиий ифода этилган ирфоний-тасаввуфий мавзу ва ғоялар Яссавий издошлари ижодида ҳам давом эттирилганлиги (ишқ, зикр, хилват, суҳбат) Сулаймон Боқирғоний, Шамс Ўзгандий, Убайдий, Иқоний, Худойдод, Азим Хожа ҳикматлари таҳлили асосида исботланди.

7. Ҳикматнавис шоирлар ижодида ифодаланган умуминсоний қадриятлар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ҳикматнавис шоирлар ирфоний-тасаввуфий ҳамда дидактик-ахлоқий ғояларни тарғиб қилишда «Пири Туркистон» бошлаб берган анъанани давом эттирганлар.

8. «Девони ҳикмат»да энг фаол бармоқ шеър тизими қўлланган бўлиб, унинг қадимги туркий халқ оғзаки шеъриятига хослиги «Девони луғатит-турк»даги шеърий парчалар асосида исботланди. «Девони ҳикмат»да бармоқ шеър тизимининг ўн иккилик (4+4+4), еттилик (4+3) туркуми энг фаол қўлланган. Ҳикматнавис шоирлар Сулаймон Боқирғоний (XII аср), Қул Убайдий, Худойдод, Шамс Ўзгандий (XVI аср), Умурий, Азим Хожа Эшон (XIX аср) ижодида бу анъананинг давом этгани асарлар таҳлили орқали ёритилди.

Яссавийга эргашган ҳикматнавис шоирлар халқ шеърляти вазнини ёзма адабиётда ҳам қўллаш мумкинлигини ўз ижодлари мисолида исботлаб бердилар. Бу вазннинг асрлар оша барҳаётлигини таъминладилар. Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти, XX аср янги шеърлят вазни учун замин тайёрладилар.

9. Хожа Аҳмад Яссавийнинг асосий мақсади бадий маҳорат намойиш этиш бўлмаган, балки ҳикматлар воситасида оммага ирфон ва маърифат тарқатиш бўлган. Унинг ҳикматлари содда ва халқона услубда ифода этилган. Бунинг асосий омиллари эса ҳикматларнинг халқ ҳаётий тажрибасида мавжуд бўлган воқелик ва тушунчалар, шунингдек, анъанавий детал, истилоҳ ва образлар воситасида ифодаланиши, халқ жонли сўзлашув тилида баён қилинганлигидадир. Ҳикматнавис шоирларнинг бу анъанани давом эттирганликлари Сулаймон Боқирғоний ва Қул Убайдий ижоди мисолида таҳлил қилинди.

10. Ҳикматнавис шоирлар Сулаймон Боқирғоний, Шамс Ўзгандий, Қул Убайдий ва бошқалар ижодида ҳикматлар мазмуни ва ғоясини бадий-эстетик ифодалашда ўзига хос услуб унсурлари мавжуд. Бу ҳодиса Қул Убайдий ижоди мисолида тадқиқ этилди. Убайдий шарқ адабиёти анъана ва ютуқларини ҳикматнавислик фаолиятида ижодий қўллаш олган, ўзига хос ижодий услубга эга маҳоратли санъаткордир.

11. Ўзбек мумтоз адабиётида ўзига хос ҳодиса бўлган ҳикматнавислик анъанаси қуйидаги тамойиллар асосида шаклланди: 1) мавзу ва ғоя анъанаси; 2) тил анъанаси; 3) услуб ва оҳанг анъанаси; 4) образ, тимсол ва ифода анъанаси; 5) шеърлий тизим анъанаси.

Сулаймон Боқирғоний (XII аср), Шамс Ўзгандий, Қул Убайдий, Худойдод (XVI аср), Азим Хожа Эшон (XIX аср) каби ижодкорларнинг ҳикматнавислик фаолиятикелгусида алоҳида тадқиқот объекти сифатида тадқиқ этилиши керак.